

УДК 94 (477).355.322 «1917»

П.Г. Усенко
(м. Київ)

ЗМІНА КУРСУ: ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ ВІД ЗГОРТАННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ДО ЗАМИРЕННЯ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (червень-грудень 1917 р.)

У статті досліджено хід боїв на Чорному морі з червня до листопада 1917 р. і регіональний рух за мир проти Першої світової війни. Головну увагу приділено ролі військових моряків-чорноморців.

В статье исследован ход боев на Черном море с июня до ноября 1917 г. и региональное движение за мир против Первой мировой войны. Основное внимание уделено роли военных моряков-черноморцев.

The article examines course of battles on the Black Sea from June to November 1917 and regions' movement for peace against First World War. It draws attention to the role of the Black Sea navy mariners.

Посередині 1917 р. до Чорноморського флоту Росії, складеного переважно з українців¹, входили чотири сотні суден, у тому числі дві з половиною сотні військових плавальних засобів, базованих головним чином по севастопольських бухтах, а також в Одесі, Миколаєві, Батумі, румунському порту Суліна й окупованих 1916 р. турецьких містах Трабзон (Трапезунд), Різе та інших².

Найпотужнішим у цій армادі був новітній 170-метровий дредноут «Свободная Россия», перейменований після Лютневої революції лінійний корабель (лінкор) «Императрица Екатерина Великая» зі 1220-особовим штатом. Споруджений Товариством миколаївських заводів і корабелень «Наваль» він мав 24000-тонну водомісткість (тобто таку граничну масу свого зануреного споду чи, умовно, вантажність, адже зазначену вагу, за розрахунками, спромагався брати на себе). Грізний велетень із дванадцятьма 305-міліметровими (дванадцятидюймовими) і двадцятьма 130-міліметровими гарматами, дрібнішою артилерією, чотирма кулеметами і чотирма торпедними апаратами встиг за менш як дворічну експлуатацію придатися до наскоків на комунікації та узбережжя Османської імперії, прикриття мінно-загородних, набігових і розвідувальних дій решти флотських сил, а також підключитися до наступальних операцій Кавказького фронту³. Досить було його присутності неподалік маршрутів військових перевезень, щоби будь-які ворожі загрози зробити марними.

Подібні функції покладалися принагідно й на менші за розмірами і дещо гірше оснащені лінійні кораблі-панцирники «Иоанн Златоуст», «Евстафий», «Три Святителя», «Ростислав» та «Борец за свободу» (так від травня 1917 р. називався недавній «Пантелеймон», колишній «Князь Потемкин-Таврический»). Ці судна тісно взаємодіяли з лінкорами-ветеранами «Георгий Победоносец» і «Синоп» (на них розмішувалися штаби: відповідно всього флоту та дунайського загону), крейсерами «Очаков»,

«Память Меркурия», «Алмаз», ескадреними міноносцями (есмінцями), міноносцями, тралерами, канонерськими та підводними човнами, спеціалізованими літаконосцями – гідрокрейсерами тощо⁴.

Приналежна флоту Чорноморська повітряна дивізія, крім «бортової» авіації, розгорнула й аеродромну – на шести станціях і восьми постах от Жебріян до Батума та Платани, в цілому накопичивши понад півтора ста машин і зіпершись на спостережні пункти – для нагляду, оповіщення та зв'язку. Надійною була й артилерійська берегова оборона: майже півсотні батарей від пункту Олинька на Георгіївському рукаві Дунаю до Очаківської, Севастопольської та Михайлівської фортець, Різе й Трабзону⁵.

Особливо ущільнювали захист флоту та контрольованого ним узбережжя мінні поля – і «засіяні» задля безпосередньої охорони власних портів у сусідстві з ними, і так звані «активні», застосовані для блокади ворога на його терені: пастки таємно закладались навпроти місць дислокації військово-морських сил Туреччини та Болгарії, зміцнених німецькими союзниками, у першу чергу – при Босфорі та Варні. Через це до чорноморської акваторії від літа 1916-го навіть не потикався найбільший стамбульський 187-метровий лінійний крейсер «Jawuz Sultan Selim» (водомісткістю 23000 т, із десятком «280-міліметровок», дюжиною «150-міліметровок», такою ж кількістю «88-міліметровок» і четвіркою торпедних апаратів). А коротший на півсотні метрів легкий крейсер «Midilli» (водомісткістю 4550 т) використав цей час для заміни свого первісного 105-міліметрового калібру на солідніший 150-міліметровий.

Як на регулярні рейди севастопольських субмарин заради вполювання надводної здобичі, так і на походи ескадри під орудою командувача флоту віце-адмірала Олександра Колчака єдиною з турецького боку реакцією тривало в цій кампанії була більш або менш ефективна бомбова контратака нападників із повітря. Поодиноким епізодом залишився перехід навесні із Констанци до Босфору 6 моторних тралерів, знову ж таки під опікою німецьких літаків. Першим зі Стамбула в чорноморську експедицію того року 17(30) травня наважився маленький підводний човен UB-14. Він доправив на Кавказ трьох агентів, потопив під східним берегом вітрильник «Керасунда» із сіллю й повернувся назад рівно за два тижні⁶.

Саме на цю пору політична веремія в Севастополі призвела до раптового усунення з європейської воєнної арени О.Колчака та начальника Чорноморського штабу капітана першого рангу (каперанга) Михайла Смирнова. 7(20) червня перший з них передав владні повноваження начальникові бригади лінійних кораблів контр-адміралу Веніамінові Лукину, другого заступив каперанг Олександр Зарин⁷. Відтак уже ці двоє підхоплювали естафету підготовки чергової операції з посилення основної протибосфорської мінної загороди. Таку акцію було намічено на зовсім близьке 13(26) число⁸.

Одначе доти, ввечері 10(23) червня, «Midilli» поринув до простору між Дунаєм та островом Зміїний (Фідонісі). Мінні банки навпроти річкової дельти були ним устатковані поночі другої доби, а під ранок 12 (25) червня він завдав удару найслабшій ланці в обороні чорноморців – Зміїному, де погромив артилерійську батарею, станцію бездротового телеграфу й маяк. Корабельний десант прочесав гарнізонні споруди, підірвав рештки гармат, заволодів кулеметами та полонив

одинадцять осіб, а під поверхнею води на південний схід од острова прибульці з крейсера розмістили вибухівку, на котру менш як за тиждень, 17(30) червня, наразився 640-тоннажний ескадрений міноносець «Лейтенант Зацаренный», котрий транспортував сюди залогу з обладунками для відбудови. Розборсане на шматки судно погребло в пучині 34-х матросів із 3-ма офіцерами. «Колчак пішов, «Бреслау» прийшов», – гірким афористичним пасажем экс-міністр закордонних справ Тимчасового уряду Павло Мілюков, сам од травня вже без портфеля, ущипливо заплямував виниклі катаклізми⁹.

Отже, 12(25) червня перетнулися шляхи «Midilli» та чорноморської ескадри, виведеної, щоб укласти заздалегідь уготовані для Босфору міни. Легкому крейсеру довелося на своєму зворотному шляхові димовою завісою сховатися від переслідувачів – лінкора «Свободная Россия» та есмінців «Гневный» і «Счастливый». Ні постріли «Гневною», який під брейд-вимпелом командуючого першим дивізіоном ескадрених міноносців капітана 2-го рангу Валентина Бубнова вистежив ворога, ні дев'ять залпів дредноута, який інтенсивно напосів на втікаючий крейсер і мчав за ним понад 5 годин, не увінчались успіхом. Жодного разу не влучив і «німець», хоча за п'ять хвилин (14.35-14.40) зробив дванадцять залпів з відстані до 16 км і приблизно через півтори години – ще три (всі в «дуелі», на яку змушував «Гневный»).

По цій гонці під Босфором севастопольцям удалося латентно нашарувати феноменальну за обсягом 880-зарядну порцію до мінної смуги обік протоки. Асиметрично на Дунаї чорноморці знищили вороже озброєне судно, розвідники вчинили набіг на спостережний пункт, зруйнували його споруди і на зворотному шляхові пустили на дно болгарський катер, захопивши з нього всілілу частину екіпажу.

Вночі на 23 червня (6 липня) десант на трьох катерах удерся до болгарського табору біля лиманного озера Разелм (Разім, Разін), під обстрілом зорієнтувався на місцевості й поколов 12 солдатів, захопив двох полонених, кулемет, затвор польової гармати. Як сповістило Петроградське телеграфне агентство, 25 червня (8 липня) вказані мобільні плавзасоби піддавались атаці німецьких пілотів, але, майстерно зманеврувавши під прихистом зеніток, одбилися з подряпиною від розриву бомби.

5(18) липня було обнародовано повідомлення, що 50-особова пошукова «партія» полковника військово-морського судового відомства Михайла Жебрака (володаря Георгіївської зброї, інваліда з ураженою на російсько-японській війні 1904–1905 рр. ногою) хвацько висадилась з річкового рукава в село Дунаєвець. Більшість вояків із дислокованих там двох ворожих рот опинилась у полоні, решта загинула чи розбіглася. Трофеями було взято гармату, два кулемети й різноманітне майно. 11 виконавців цього завдання (в тому числі – три офіцери) зазнали поранень. За вчинені дії командири катерників лейтенант Олексій Цитович, прапорщик Карл Шкерберг і підпоручик по адміралтейству Поборчий, а також ще двоє офіцерів Олександр Лук'янов і Микола Головачов удостоїлися орденів святого Георгія 4-го ступеня.

А найвиразнішою відповіддю на напад «Midilli» стало 6(19) липня урочисте прибуття до Севастополя дредноута «Воля» під орудою каперанга В.Ульянова. Передньо про підняття Андріївського прапора на цьому 168-метровому гіганті водомісткістю 22 600 т, котрий був споруджений на миколаївських стапелях Російського суднобудівного товариства, навесні 1917 р. об'єднаного з «Навалем», уряду в

Петрограді спеціально доповів тимчасово керуючий морським міністерством лейтенант Володимир Лебедев, і за підписом міністра-голови Георгія Львова особовий склад судна було привітано «з повною вірою, що ця нова бойова одиниця революційного російського флоту доблесно виконає свій обов'язок перед революцією та країною у боротьбі за великі ідеали російської демократії». Така акцентованість – з особливим підтекстом: у Миколаєві «Воля» тримала український прапор і тільки через те, що не виявилось офіцера, який би погодився довести дредноут з цією атрибуцією до Севастополя, екіпаж під ультимативним пресом погодився на парадний Андріївський стяг, але на другій артвежі закріпив-таки національне полотнище.

5–7 (18–20) липня севастопольці превентивно приточили перед Босфором іще кілька сот мін. Того місяця прапорщик по адміралтейству Сигізмунд Садовський прийняв Георгіївську зброю «за постановку мінної загороди в безпосередній близькості від неприятеля», а поручик Олександр Михайлов – «за успішно вчинені повітряні розвідки» (цей авіатор-спостерігач за місяць помер од ран і посмертно був відзначений орденами святого Станіслава 1-го ступеня з мечами та святої Анни 3-го класу з мечами і бантом).

Тилові османської армії між Босфором і Тиреболі влітку раз-по-раз докучали диверсійні чорноморські підрозділи чисельністю до 30 багнетів. Під прикриттям міноносців «Строгий» і «Сметливый» саме такий рій форсував р. Каршут-Дараси, знешкодив турецький форпост, у річковому гирлі полонив 22 душі, в тому числі офіцера, після чого тралер № 224 зі спецзагону кораблів висадив під Орду 328-особову партизанську партію, котра зруйнувала пристань, моторну майстерню, ще кілька будинків.

Непересічні події трапились у житті двох юних героїв, які встигли стати вправними воїнами. Гардемарин Йосип Колларо влітку отримав аж два Георгіївських хрести: 4-го ступеня – у червні, 3-го ступеня – у липні (за «участь 1916 р. у десантах в тилу неприятеля»), а юнкер флоту Георгій Кондагурі (Кондогурі), за знищення артвогнем 12(25) грудня 1916 р. ворожих плавзасобів на Дунаї прикрасившись Георгіївським хрестом 4-го ступеня, у вересні 1917-го був номінованим мічманом.

7 (20) липня вперед, до Добруджі, за сприяння чорноморців і сформованої Дунайської флотилії, рушив Румунський фронт, але за п'ять днів наступ урвав наказ військового та морського міністра Олександра Керенського, бо на сусідньому Південно-Західному фронті головний удар захлинувся. Верховним головнокомандувачем (Головковерхом) замість генерала від кавалерії Олексія Брусилова став амбітний генерал од інфантерії Лавр Корнілов, щойно з командармів висунутий начальникувати фронтом і, за відсутності в нього масштабних перемог, гучно рекламований «першим солдатом Тимчасового уряду» (саме він, у березні 1917-го очоливши Петроградський військовий округ, арештував у Царському Селі экс-царицю Олександрю Федорівну).

6(19) липня Тимчасовий уряд для «порятунку революції» вирішив притягати до суду злісних порушників режиму збройних сил, щоби карати за державну зраду всіх, хто закликає військовиків не виконувати закони та відповідні розпорядження властей. Після цього, 8(21) числа О.Керенський видав наказ, який було прочитано на судах, у всіх ротах, батареях, ескадронах, сотнях і командах, «встановити у військах дисцип-

ліну, виявляючи революційну владу повною мірою». Відтак дозволялося «для порятунку армії» не зупинятися перед застосуванням якнайсуворіших заходів.

19 липня (1 серпня) очолити Чорноморський флот було доручено 38-літньому командуючому під брейд-вмпелом мінною бригадою капітанові першого рангу Олександрю Немитцю (народженому в с. Котюжани Хотинського повіту Бессарабської губернії, мужньому захисникові сотень арештованих для притягнення до криміналу флотських повстанців 1905 р.) з підвищенням у контр-адмірала¹⁰. Він у кризових колізіях 1917 р. солідаризувався із Севастопольською радою військових і робітничих депутатів, складеною з 263 соціалістів-революціонерів, 22 меншовиків, 10 більшовиків і 100 безпартійних.

Автор датованої 1912 р. концепції – для чого в Мармуровому морі «Росії слід оволодіти обома протоками», О.Немитць 1917 р. особливо заопікувався босфорським напрямом і, так би мовити, проміжним плигом армійського корпусу до Добруджі. Ось його спомин: «Я обрав начальника штабу (адмірала М.Сабліна), прийняв у Чорному морі флот і слідом за тим був у нового Верховного головнокомандувача. Те, що він мені сказав, цілком мене задовольнило: 1) на австро-германському фронті оборона; 2) на чорноморському – наступ і здобуття проток і Константинополя; 3) тверді заходи задля забезпечення воїнської дисципліни; 4) розв'язавши константинопольську задачу, негайно – мир із Німеччиною. Нарешті єдино вірний для Росії в цій війні план кампанії було накреслено Верховним головнокомандувачем. «Краще пізно, ніж ніколи», проте чи не пізно? Наскільки я збагнув тоді генерала Корнілова, він вірив, що ще можна знайти вихід. Вірив і я. Я розпочав готувати операцію й флот до неї»¹¹.

29 липня (11 серпня) телеграфом із Морського штабу Голововерха Нимитцю надійшла директива: «Підготувати до 1 березня 1918 року транспортні засоби Чорного моря для здійснення Босфорської операції, вживши заходи для збереження у повному обсязі вантажообігу Чорним морем у період підготовки до операції, для чого розгорнути й створити знову каботажні засоби для вантажних операцій у північно-західній частині моря. До жовтня місяця 1917 року підготувати необхідні транспорти та десантні засоби для здійснення, якщо ситуація дозволить одним армійським корпусом десантної операції в районі Добруджі. Відповідно до цього вести підготовку флота та необхідних для операції спеціальних засобів. Корнілов». Копію одержав начальник вантажних перевезень Чорним і Азовським морями віце-адмірал Олександр Хоменко, який квартирував у Одесі.

Слід додати, що передньо в Антанті було узгоджено, що Константинополь (Стамбул) із Мармуровим морем і протоками Босфор та Дарданелли, а також навколишніми материковими землями й деякими островами відійде до Росії. Проте цього не сталося. Знову втрутилися політичні чинники.

8 (21) серпня 1917 р. одеський загальноматроський мітинг емоційно дав відставку організатору й провідникові Транспортної флотилії чорноморців О.Хоменку. Продовжилися кадрові пертурбації: того самого місяця капітан першого рангу Михайло Римський-Корсаков (од кінця 1916 р. – командир корабля «Три Святителя») очолив Миколаївський порт. З протилежного боку теж трапилася заміна: турецького флагмана – німецького віце-адмірала Вільгельма Сушена в оттоманській службі заступив інший німецький віце-адмірал Губерт фон Ребейр-Пашвиць.

Та найбільша несподіванка сталася 27 серпня (9 вересня), коли Тимчасовий уряд звинуватив Л.Корнілова у спробі «встановити державний лад, котрий суперечить революції», й 2(15) вересня заарештував за претензію на диктаторство (був інтернований разом із начальником штабу Верховного головнокомандувача генерал-лейтенантом Олександром Лукомським). Репресій зазнали і головком Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Генерального штабу Антон Денікін із найближче підлеглими йому по службі прибічниками «твердої руки», і экс-керівник військового та морського відомств Олександр Гучков – натхненник «корніловщини» як чинника боротьби проти «хаосу й анархії».

Голововерхом зробився цивільний Олександр Керенський, начальником його штабу – однодумець Корнілова генерал од інфантерії Михайло Алексєєв, морським міністром Російської республіки – контр-адмірал Дмитро Вердеревський, відомий на флоті як «учений офіцер,» який затим 20-24 жовтня (2-6 листопада) пристав до аргументів нового військового міністра генерал-майора Олександра Верховського щодо виведення розхитаної держави з війни. М.Алексєєв 5(18) вересня відкараскався відповідальності, передавши справи 40-річному генерал-лейтенантові Миколі Духоніну, випускникові Київського кадетського корпусу 1894 р.

Гірко подивувався занепадові Чорноморського флоту, навіть угледівши «значно краще того, що було на Балтиці», переведений до Севастополя капітан військово-морського судового відомства Борис Лазаревський – син Шевченкового друга Олександра Лазаревського: «Я поїхав одрекомендуватися начальникові штабу Сабліну на «Георгий Победоносец», жалюгідний, припнутий без машини до бочки корабель. [...] Стукали друкарські машинки, пахло борщем, вістові матроси та штаб-офіцери сиділи в приймальні разом... Штовхалися цивільні, й ані в кого й анічого не можна було домогтись. Якийсь піхотний офіцер видавав посвідчення. Адмірал Саблін мене прийняв і вислухав. Обличчя його, мученицьке й жовте, не дивувалось, не раділо й не журилося... Це була вельми дужа духовно та чесна людина, котра погодилася, схоже, на всі компроміси, аби будь-що врятувати честь прапора. Таким було мое перше враження, таким воно виявилось і насправді... Немов після похорон повернувся я до себе на «Алмаз»».

Прикметна доля тієї «чорноморської делегації», яка з весни вербувала бажаючих іти на бій у поміч Ставці Верховного головнокомандування та Тимчасовому уряду. Вона зажила й особливої репутації за жертвну відвагу деяких її членів у фронтних атаках на ворога, й сумної слави тріскотливими виступами на виділені 25 мільйонів рублів. Голова її президії талановитий оратор, але по суті авантюрист Федір (Ефроїм) Баткин, удостоєний Георгіївського хреста 4-го ступеня за заслуги у збуренні ідеї «війни до переможного кінця», довжелезними телеграмними текстами звітував про численні «привітання та програмні промови», виголошені по «грандіозних мітингах», закликав севастопольців готувати свіже поповнення когорти посланців, «бо, може, їх треба буде спрямувати до Одеси й на фронт», але влітку до помічника Керенського в Морському міністерстві капітана першого рангу Бориса Дудорова надійшло прохання «зворотнього», так би мовити, змісту – із пропозицією вже самого флоту: «Необхідне негайне повернення до Севастополя частини делегації, яка перебуває у Петрограді на чолі з Баткиним, а також частини делегації, яка перебуває на фронті».

Проте й восени давноочікувані «блудні сини», кількість котрих значно перевищила три сотні, не збиралися назад на південь. 20 вересня (3 жовтня) виконком Севастопольської ради військових і робітничих депутатів присвятив цій колізії окрему ухвалу з вимогою «повідомити в усі полкові, суднові й заводські комітети про те, що делегацію Чорноморського флоту відкликано, делегати повинні повернутися до своїх частин, мандати у них мають бути відібрані комітетами та представлені до Виконавчого Комітету Севастопольської ради військових і робітничих депутатів, і повідомити телеграфно Центрофлоту та Раді військових і робітничих депутатів у Петрограді»¹².

13(26) вересня 1917 р. у Севастополі найвищим колегіальним органом постав аналог кронштадтського Центробалту (Центрального комітету Балтійського флоту) – місцевий Центрофлот (Центральний комітет Чорноморського флоту), який вирішив на знак подолання «корніловщини» демонстративно піднести на всіх кораблях 15(28) того місяця червоні прапори та лозунг «Хай живе Російська демократична республіка». Так само визивно у кампанії осінніх місцевих виборів команда міноносця «Завидний» здійняла український прапор. Подібні настрої нуртували і в екіпажах лінійних кораблів «Воля», «Борец за свободу» та «Евстафий», яким від 1916 р. командував капітан 1-го рангу Михайло Остроградський (Остроградський-Апостол) – «свідомий українець», севастопольський комендант із весни 1917 р., начальник 2-ї лінкорної бригади восени того року (майбутній контр-адмірал, уповноважений опікуватися флотом України навесні 1918 р., товариш міністра морських справ за Директорії і Головний начальник Чорноморського флоту, представник уряду на Півдні країни, керівник військово-морської місії УНР у Румунії), а також на відправленому до Одеси крейсері «Пам'ять Меркурия», яким М.Остроградський порядкував дещо раніше, у 1914-1916 рр.

Тимчасовий уряд затвердив поправки Морського міністерства до програми чорноморського суднобудування, за якими миколаївці мали довершити флагманський крейсер «Адмірал Нахимов» (майбутня «Червона Україна»), куди всі 14 потужних казанів постачив Харківський паровозобудівний та механічний завод і з квітня 1917 р. командиром було призначено начальника другого дивізіону мінної бригади капітана 1-го рангу Віктора Борсука, а також вісім есмінців, з яких першочергово – «Цериго», «Занте», «Корфу», «Левкос». Навесні того року з Миколаєва прибув первісток цієї серії – «Фидоноси», влітку – «Керчь», восени – «Хаджибей» та «Калиакрия».

«За обставинами воєнного часу» призупинялося спорудження лінкора «Демократия», легких крейсерів «Адмірал Корнилов», «Адмірал Истомир», «Адмірал Лазарев», наступного квартету ескадрених міноносців «ушаковської» серії. Ліквідовувалося на стапелях і в цехах будівництво чотирьох есмінців, десяти «ельпидифорів», наміченого під солярку пароплава. Ставши до ладу, не встигли поринути у воєнні акції субмарини «Буревестник», «Орлан», «Утка».

Вночі на 23 вересня (6 жовтня) 1917 р. вкотре похвалився багатющою здобиччю підводний човен «Гюлень». Патрулюючи західне підбережжя поблизу гори Пап'я, між рогами Зейтин і Кури, піддав гарматно-кулеметному обстрілу пароплав «Kozlu» з борошном, гасом, шкірою, захопив його та відконвоював до Севастополя (на підході до бази «приз» прийняли есминець «Счастливый» і міноносець «Зоркий»). А не минуло й тижня, як 27-29 вересня (10-12 жовтня) особистим рахунком відзначився

німецький човен UB-42, вціливши в декілька суден і портові споруди Туапсе (проте підпав під артобстріл з міста й, вимушено пірнувши під воду, пішов на Самсун, а потім – до стамбульського Золотого Рогу).

12(25) жовтня найновіша субмарина «Гагара» атакувала пароплав «Vatan», під її вогнем він кинувся на берег поблизу Ігнеади. В Інадській бухті 18 (31) жовтня відбувся заключний чорноморський бій 1917 р.: ескадрені міноносці «Пылкий» та «Быстрый», розпорошивши спрямований до Стамбула конвой, потопили міноносець «Hamid Abad» (де восьмеро загинуло; шестеро зазнало поранень, у тому числі двоє – тяжких) і транспорти «Mekke» й «Sultuse», змусили три турецькі тралери вискочити з води. За цю перемогу командир «Пылкого», влітку переведений на Чорноморський флот із Балтійського капітан другого рангу граф Павло Келлер, був нагороджений орденом святого Георгія 4-го ступеня.

До когорти останніх Георгіївських кавалерів першої світової у другій половині 1917 р. потрапили й мінери Іван Стеблин-Каменський та Микола Щука, авіатори Петро Боклевський, Володимир Енгельмеєр, Дмитро Мельниченко, Аркадій Францкевич. В цілому за три роки понад сто офіцерів Чорноморського флоту одержали знаки цього ордена.

19 жовтня (1 листопада) «Midilli» вдруге за 1917 р. подався на північ од Босфору, а проти нього Немитць спорядив дюжину кораблів зі своїх найкращих сил – саме під заготовку комплексного морського нападу на Сіноп (через тиждень скасованого Ставкою). Та лінокор «Свободная Россия» із пацифізму свавільно зігнував диспозицію, що намічала «затиснути» крейсер-чужинець у «лещата». 23 жовтня (5 листопада) севастопольська ескадра повернулася. Уже через добу неподалік Карабуруну Румелійського від міні запропав пароплав «Mahi». Втім, 28–31 жовтня (10–13 листопада) «Midilli» великим турецьким прапором вітав південь Чорного моря.

6 (19) листопада на «своїх» мінах підірвалися два болгарські тралери, що супроводжували відряджений до Варни підводний човен UB-14. За три дні перед Новим Афоном і Гудаутою транспорт «Сиракузы» й трищогловий вітрильник вибухнули від пострілів UB-42. Ця субмарина восени неодноразово діставалася Кавказу, щоб інспірувати на тих теренах антиросійське повстання, прецінь 16(29) листопада відправлену з неї поблизу Поті шлюпку спіткала невдача: запропали двоє диверсантів, які мали конспіративно висадитися, та двоє моряків. І зовсім без застосування зброї 24 листопада (7 грудня) зазнало аварії німецьке судно «Stambul», яке в лютий шторм після дворічного ремонту попростувало до Зонгулдака¹³.

Знаменні висновки української брошури, невдовзі по Великій війні присвяченій ролі Чорноморського флоту (переклад у радянському державному видавництві з російського рукопису): «... Передбачаючи можливість нападу та десанту російської фльоти в районі Босфор – Костянтинополь, Турція мусіла мати в цьому районі постійно 4 армійські корпуси. В той самий час наявність фльоти звільняла від захисту узбережжя Чорного моря 6 російських армійських корпусів, що їх можна було використати на суходільних головних театрах війни. Якщо взяти видатки на Чорноморську флоту, то вартість її утримання під час війни 1914–1917 р. була менша ніж утримання двох армійських корпусів, а число людей, що обслуговували її, майже вдвоє менше за чисельність одного армійського корпусу»¹⁴.

12 (25) жовтня 1917 р. Центральний комітет Чорноморського флоту виклав тези-накази для II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів: «1) вся влада Радам, 2) негайне справедливе прагнення миру на суто демократичних засадах і 3) скликання Установчих зборів не пізніше 28 листопада». 16(29) жовтня з Києва до штабу Чорноморського флоту прибув комісаром Українського Військового генерального комітету капітан другого рангу Євграф Акимов (Акимів, Акімов).

25–26 жовтня (7-8 листопада) Тимчасовий уряд було повалено штурмом «низів», використаним більшовиками, котрі на щит піднесли припинення війни, «Декретом про мир» прокламуючи глобальну відмову від анексій та контрибуцій. Повстанство, значною мірою каталізоване балтійськими матросами, ввірвалося до столичного Адміралтейства, деструктувавши верхівку ВМС. Очолена Володимиром Леніним Рада народних комісарів (Раднарком) до першого свого складу включила комітет військових і морських справ: Володимира Антонова-Овсієнка, Павла Дибенка й Миколу Криленка¹⁵.

Севастопольська рада військових і робітничих депутатів, яка, залучивши до міського виконавчого комітету Центрофлот, 26 жовтня (8 листопада) взяла «всю владу» на локальному рівні, зі сподіванням на остаточне рішення Установчих зборів легалізувала процес українізації Чорноморського флоту «суто демократичним шляхом». Одначе публічно застерігала від конфлікту між українцями та росіянами: «Ворожнеча між нами зростає і загрожує залити нас потоками братньої крові... Наша дружба є святою, вічно непорушною, ми брати за духом і кров'ю». О.Немитць циркулярно розіслав радіотелеграму про специфіку поточного моменту: «Всім. Через брак точних відомостей про те, що відбувається на фронті та в столиці, зобов'язую на майбутнє, аж до утворення Чорноморського революційного комітету, виконувати тільки розпорядження Чорноморського Центрофлоту, до котрого я приєднуюсь»¹⁶.

Різно пролунали рішення завершеного I (14) листопада Всеукраїнського військового з'їзду. «Позаяк Чорноморський флот у своєму складі має 80 відсотків українців і знаходиться на територіальних водах України – зїзд постановив, щоб Генеральна Морська Рада приступила негайно до українізації Чорноморського флоту», – йшлося у київській постанові, яка передбачала низку вимог. Першочергово малювалися такі: «1. Коли кінчиться осіння кампанія Балтійського флоту і розпочнеться зїмна кампанія, підчас якої оперативна діяльність флоту припиняється, було вжито заходів, щоб всі українці Балтійського флоту під час зїмньої кампанії негайно були переведені в Чорноморський флот; 2. Щоб Чорноморський флот поповнювався виключно українцями; 3. Доручить Морській Генеральній Раді, аби вона підготувала Чорноморський флот для перевезення українського війська з кавказького фронту на Україну»¹⁷.

По «загостренні й ускладненні українського питання в Чорноморському флоті» 29 жовтня (11 листопада) Олександр Немитць рекомендував морському відомству призначити українського комісара з «чітко окресленими повноваженнями». Тієї ж доби шість сотень матросів-севастопольців добровільно прибули до Мелітополя допомогти переобранню місцевої Ради. І спонтанно повернулися по чотириденних поневіряннях. Статут Морської генеральної ради як представниці українських організацій моряків і портових робітників Чорного та Балтійського морів 2(15)

листопада в Києві одностайно затвердила Центральна Рада (до неї самої ввійшли члени Моргенради під головуванням Володимира Лотоцького).

На початку листопада М.Духонін заходився тимчасово виконувати повноваження Верховного головнокомандувача, ігноруючи розпорядження Раднаркому. Між тим Д.Вердеревський (якого балтійці, в тому числі «Центробалт», воліли й надалі бачити на чолі відомства), «залишаючись вірним своєму обов'язкові й не вважаючи за можливе служити загарбникам влади – більшовикам», 4(17) листопада переклав функції морського міністра на контр-адмірала Олексія Капніста, а той і собі подав рапорт про невизнання юрисдикції нових петроградських вождів. У Ставці до демісії вдався керівник морського управління Штабу Головноверха контр-адмірал Олександр Бубнов, у Севастополі – начальник навчального загону контр-адмірал Сергій Євдокимов.

6 (19) листопада Загальночорноморський з'їзд, на якому зареєструвалося 88 учасників – 27 «усеросійських» лівих соціалістів-революціонерів, 22 більшовики, 17 українських есерів, 6 соціал-демократів («об'єднаних») і 16 безпартійних («Воля» та «Свободная Россия» обрали до нього по три представники, решта лінкорів – по два, інші кораблі й флотські частини – по одному), вирішальними 42-ма голосами проти 27-ми виділив Українській Центральній Раді до Києва понад шістсот озброєних матросів із 17-ма делегатами від флоту. 7 (20) листопада Центральна Рада проголосила автономну Українську Народну Республіку, «во ім'я рятування всеї Росії» засвідчивши потяг до миру наміром «через центральне правительство примусити і співників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори»¹⁸.

Чорноморський флот 8 (21) числа прийняв по радіо текст універсалу ЦР і вказівку генерального комісара (секретаря) військових справ Симона Петлюри вчинити церемоніал і салют на честь нової республіки, за добу делеговані українці флоту та севастопольської залоги схвалили резолюцію «за потреби спрямувати один або кілька кораблів до якогось порту для наведення ладу як на українській, так і не на українській території... сповіщати в тому разі Чорноморський український військовий комітет, без відома котрого жоден корабель такого призначення мати не повинен».

Лідером згаданого органу був член Центральної Ради молодий підпоручик Кость Величко, котрий від Української партії соціалістів-революціонерів балотувався до Всеросійських Установчих зборів, у Чорноморському окрузі конкуруючи зі штурманом далекого плавання Михайлом Єрмолиним – од ЦК Чорноморського флоту й Севастопольського відділу Всеросійського Союзу моряків і річковиків, журналісткою Надією Островською – від Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), генеральним комісаром Тимчасового уряду Іллею Бунаковим-Фондаминським (Фундаминським, Фондамиським) – од есерів і Севастопольської Ради селянських і військових депутатів, головою Севастопольського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії (об'єднаної) Миколою Канторовичем (Канторовичем) – од меншовиків, Колчаком – од партії народної свободи та її симпатизуючих. Найбільше виборців 1(14) – 14(27) листопада підтримало Бунакова, призначеного у серпні з правами фронтового комісара, – понад 22 тисячі (42,3%). Величко зібрав майже 13 тисяч голосів (24,5%). Кандидатуру Островської вголосили менше 11 тис. (20,5%). До числа членів Установчих зборів, обраних на Румунському

фронті, потрапив С.Петлюра. Проте в радикалізованій атмосфері пізньої осені 1917 р. ставлення до недавніх кумирів у Севастополі помітно змінилось. І.Бунакова-Фондаминського, члена ЦК есерівської партії, було усунуто від комісарства. Наприкінці того ж року 23-літній К.Величко дістав призначення виконувати обов'язки комісара Центральної Ради при Головному штабі Кавказького фронту¹⁹.

У Петрограді відповідно до наказу Раднаркому 7(20) листопада 1917 р. постала Верховна Морська колегія, іменем якої нарком із військово-морських справ Павло Дибенко і керуючий Морським міністерством капітан 1-го рангу Модест Іванов закликали «всіх громадян флоту докласти всіх зусиль для здобуття й зміцнення повної свободи і кінцевих цілей революції» та реорганізували залишки відомчого управління, запровадивши визначальним військово-політичний відділ. Комісаром Моргенштабу було затверджено мічмана Федора Ільїна (Раскольников), якому потім 1-й Всеросійський з'їзд військового флоту надав чин лейтенанта (як і голові Військово-морського революційного комітету матросові Івану Вахрамєєву).

9(22) листопада Микола Духонін у розмові прямим дротом з Володимиром Леніним, Йосифом Сталіним і Миколою Криленком відхилив їхню вимогу зніщувати переговори «про перемир'я між усіма воюючими сторонами». Наркомівська санкція не забарилася: рішуча заява «трійки» про звільнення впертого генерала з посади й пов'язане з цим рішення «Головнокомандувачем призначається прапорщик Криленко».

Симптоматично моряки «Фидониси» на зборах 11 (24) листопада визнали як повноваження радянського Веросійського Центрального Виконавчого Комітету, так і «проголошення Української республіки». Вони обіцяли «всіма силами підтримати трудовий народ, який живе на Україні», вітаючи «всі народності, що прагнуть свого національного відродження».

12 (25) листопада в Севастополі відбувся парад і молебні з нагоди народин УНР, судна величаво тримали українські корогви та гасло «Слава Українській Народній Республіці». Цього самого дня проти донського отамана генерала від кавалерії Олексія Каледіна, колоритного антагоніста більшовицького перевороту, на виконання резолюції закритого засідання Загальночорноморського з'їзду «комісія п'яти» (уповноважених Драчука, Волика, Бугаєнка, Ракитського, Ларіонова) сформувала експедицію з ескадреними міноносцями «Гневный» і «Капитан Сакен», двома плоскодонними тралерами «Роза» й «Федор Феофани», транспортом, двома катерами та півтисячним десантом. Курсом Керч – Бердянськ – Маріуполь – Таганрог оте з'єднання наблизилося до мети у Таганрозькій затоці. Один із тралерів загруз у річковому гирлі, та 24 листопада (7 грудня) матроси подалися до Ростова-на-Дону, звідки за тиждень відступили, зупинені козаками й офіцерськими зародками Добровольчої армії.

Підпери цих товаришів-невдах на фактично розпочатій громадянській війні з Севастополя 22-25 листопада (5-8 грудня) ешелонами вирушили дві з половиною тисячі добровольців, але петроградський уряд перекинув їх на Слобідську Україну протистояти пересуванню «корніловців» – за Харків і Белгород углиб Курської губернії. До Азовського моря пішли ескадрені міноносці «Дерзкий» та «Поспешный», авіатранспорт «Romania»²⁰.

16 (29) листопада замість О.Капніста виконувати обов'язки начальника Моргенштабу почав капітан першого рангу Євген Беренс. Морське ж управління Ставки було, на подання О.Бубнова, ліквідоване. Чорноморський флот «з наявними в його складі військами, фортецями й позиціями» оперативно перейшов під оруду генерала від інфантерії Дмитра Щербачова – помічника головнокомандувача Румунського фронту, де «найяснішим» патроном номінально вважався румунський король Фердинанд. У штабі фронту з'явилося військово-морське управління на чолі з капітаном першого рангу Емануїлом Моласом²¹.

17(30) листопада Д.Щербачов підтримав думку О.Лукомського та М.Духоніна про гостру необхідність евакуації Ставки Верховного головнокомандувача з Могильова до Києва. Цього дня комісар Тимчасового уряду в Ставці В.Станкевич провів успішні телеграфні перемовини з Генеральним Секретаріатом Української Народної Республіки, пояснивши необхідність передислокації тим, що «Могильов перебуває надто близько до більшовицьких міст: Мінська, Орші, Смоленська». Київська влада погодилася прийняти Ставку в Україні, запропонувавши придатнішу «за технічними умовами» територію – Чернігівщину. Виконуючи доручення Духоніна, Станкевич пристав до підкорюваних умов, подякувавши «за дружню допомогу» та висловивши намір у разі остаточного рішення про переїзд звернутися до голови Генсекретаріату Володимира Винниченка. Проте розпочатий процес було зірвано, попри те, що 18 листопада (1 грудня) на Київ узяли курс військові місії союзників, а наступної доби – навіть дружина Миколи Духоніна Наталя.

20 листопада (3 грудня) Ставку захопив загін озброєних матросів і червоногвардійців, двома ешелонами привезений до Могильова через Оршу Криленком, і затриманого Духоніна під істеричні матроські крики-наушання було по-звірячому вбито солдатським самосудом на вокзалі при посадці в потяг, яким жертва мала бути доправленою на Петроград. Того ж дня за згодою фронтового військово-революційного комітету Щербачов уже як головнокомандувач величезного угруповання (до півтора мільйона багнетів) зважився укласти перемир'я «з супротивником», не визнаючи «ні нового уряду, ні верховного головнокомандувача» й консолідуєчись з Українською Центральною Радою. Генеральний Секретаріат 22 листопада (5 грудня) спрямував на Південно-Західний та Румунський фронти «делегації для участі в заключенні і проведенні тимчасового замирення» (доручення стосовно Чорного моря персонально адресувалися до Севастополя Є.Акимову), а наступного дня проголосив інкорпорацію обидвох отих фронтів у єдиний Український, що безпосередньо стосувалося Чорноморського флоту, чия номінальна «румунська» підпорядкованість оберталася під рукою Дмитра Щербачова на вкраїнську.

Санкціонувавши «перемир'я на Українським фронті іменем Української Народної Республіки», Центральна рада бажала «дальшу роботу по негайному переведенню миру вести в порозумінні з союзними державами». Перед поїздкою до Д.Щербачова контр-адмірал О.Немитць домовлявся з Генеральним Секретаріатом, відрядив емісара до В.Винниченка, запросив представника УНР на зустріч до Одеси й собі навідав Київ. Звертав увагу на перспективу самоврядування приморських країн, передрікаючи налагодження стосунків між ними, пропонував улаштувати комерційний український флот і реформувати Чорноморський. Оскільки Винниченко, Петлюра та їхні колеги–

генсеки пройнялися цими питаннями, вони 27 листопада (10 грудня) по докладному обговоренню зважили, що доцільно «українізувати Чорноморський флот і взяти його до своїх рук, утворивши окреме Морське секретарство та залагодивши справу з іншими автономними краями, що прилягають до Чорного моря».

Споріднені погляди розвинув голова Центральної Ради Михайло Грушевський. Сторінки його книжки «На порозі Нової України. Гадки і мрії» 1918 року, – досі актуальні: «... Маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію *світову*, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневоли, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне співробітництво, кооперацію народів Чорного моря.

Се співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжа, інші можуть дати вовну, бавовну (хлопок), вино, овочі. Одні багаті деревом і углем, інші його потребують. Одні містять в собі невичерпані поклади залізної руди – як Україна. Інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть сотворити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на сій базі велась власними заходами. Щоб продукти сих країв не вивозились з чорноморських портів всякими іншими сторонніми кораблями – французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через сі краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сірійського побережжя, Аравії й Єгипту, – щоб сі шляхи були відновлені й налажені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через сі краї будуть іти великі транзитні дороги на схід, то при них наші люди, чи інші місцеві не були тільки носіями або мазчиками, а щоб сей транзит був в руках сих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, щоб наш народ, чи турецький, чи якийсь інший займався на своїй землі тільки моральним удосконаленням, укладанням гарних пісень, чи компануванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізму»²².

26 листопада (9 грудня) 1917 р. відряджена Дмитром Щербачовим (він дав згоду обійняти Український фронт) і очолена генерал-лейтенантом Генерального штабу Анатолієм Кельчевським делегація підписала з представниками австрійського ерцгерцога Йосипа та німецького фельдмаршала Августа Макензена угоду про «тимчасове замирення» на терені між Дністром і Дунаєм до розв'язання питання про війну чи мир Всеросійськими Установчими зборами. 4 (17) грудня відозва Генерального секретаріату до воїнів-українців, завізована Володимиром Винниченком та

Симоном Петлюрою, гласила: «Щоб досягти гідного революційних військ перемир'я, а також щоб якнайшвидше встановити демократичний мир, потрібний порядок на фронті... Мир повинен бути встановлений негайно».

Й сепаратні переговори, розпочаті 20 листопада (3 грудня) у Брест-Литовську офіційними делегаціями Росії та Четверного союзу, насамперед призвели до тимчасової угоди про десятиденне припинення бойових дій, а 2(15) грудня вдокументували крапку на всьому цьому деградованому театрі війни включно з Чорним морем – перемир'я від 4 (17) грудня. Прелімінарний текст уміщував такі пункти: «1. Перемир'я поширюється на все Чорне море й на всі наявні в ньому морські та повітряні сили договірних сторін; 2. Атаки з моря й повітря на порти та узбережжя іншої договірної сторони забороняються в усіх морях; 3. Перельоти над портами й узбережжями іншої договірної сторони, а також крізь демаркаційні лінії заборонено на всіх морях; 4. Демаркаційні лінії на Чорному морі проходять: від маяка Олинька (Георгіївське гирло Дунаю) до рогу Єрос (Трапезунд); 5. Торгівля й торговельне мореплавство на Чорному морі вільні. Встановлення всіх положень з питань торгівлі, як і оповіщення торговельних суден про безпечні морські шляхи, покладається на чорноморську підкомісію в Одесі; 6. Договірні сторони зобов'язані під час перемир'я на Чорному морі не робити ніяких приготувань до морських наступальних операцій»²³.

¹ Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7-8. – С.24; Хесин С.С. Личный состав русского флота в 1917 г. // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 11. – С.99–102; Гаркавенко Д.А. Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма // История СССР. – 1968. – № 5. – С.44; Козлов А.И. Во имя революции. – Ростов-на-Дону, 1985. – С.13.

² Черноморский флот России. – Симферополь, 2002. – С.143.

³ Бережной С.С. Линейные и броненосные корабли. Канонерские лодки. – М., 1997. – С.58–59.

⁴ Докл. див.: Усенко П.Г. Велика війна на Чорному морі (1914–1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. 10. – С.103–148.

⁵ Петров М.А. Морская оборона берегов в опыте последних войн России. – Л., 1927. – С.198–200; Комаров Н.Я. Военная авиация и средства ПВО России в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – № 8. – С.207–208; Герасимов В.Л. Морская авиация России в годы Первой мировой войны: зарождение, строительство и применение // Последняя война Российской империи. – М., 2006. – С.313–314.

⁶ Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – СПб., 2004. – С.398–401.

⁷ Жуков В.К. Черноморский флот в революции 1917-1918 гг. – М., Л., 1931. – С.66–68; Похилевич Д.Л. Чорноморська фльота 1917 р. // Архів Радянської України. – 1932. – № 4–5. – С.30; Смирнов М.И. Адмирал А.В.Колчак во время революции в Черноморском флоте // Страна гибнет сегодня. – М., 1991. – С.91–92; Косенко О.Н., Козлов Д.Ю. Вице-адмирал А.В.Колчак: «Считаю, что моя дальнейшая деятельность в Черном море... не может быть полезна» // Военно-исторический журнал. – № 1. – С.24–26.

⁸ Альгин В.В. Последнее боевое столкновение в Черном море // Бизертинский Морской сборник: 1921–1923. – М., 2003. – С.90.

⁹ Влад. Выступление «Бреслау» // Современное слово. – 1917. – 15.06; Милуков П.Н. История второй русской революции. – К., 1919. – Т.1. – Вып. 1. – С.94–95; Платонов А.П. Февраль и Октябрь в Черноморском флоте. – Севастополь, 1932. – С.45–46; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Действия русского флота на Черном море // Флот в первой мировой войне. – М., 1964. – Т.1. – С.528; Хесин С.С. Октябрьская революция и флот. – М., 1971. – С.309; Черноморский... – С.141; Лорей Г. Указ. соч. – С.402–404; Козлов Д.Ю., Подсобляев Е.Ф., Грибовский В.Ю. «Должен признать... что к делу развития морской силы Колчак имел громадное влияние»: К вопросу об эффективности управления силами флота вице-адмиралом А.В.Колчаком // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 2. – С.34; Гончаренко О.Г. Последние битвы Императорского флота. – М., 2008. – С.129–130. За відомостями Головного штабу, всього під час війни на флоті загинули 673 чорноморці, померли від ран 128, від хвороб 2, дістали поранення 446, потрапили до полону та зникли безвісти 127 (Царская Россия в мировой войне. – Л., 1925. – Т.1. – С.36, Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил. – М., 2001. – С.105). Про виявлення «Лейтенанта Зацаренного» на морському дні див: Остров Змеиный подарил раритет // Обзор. – 2007. – 2.08.

¹⁰ Альгин В.В. Указ. соч. – С.90–92; Козлов Д.Ю. Примечания // Бизертинский... – С.93–94; Лорей Г. Указ. соч. – С.405–407. Про службу та науково-викладацьку діяльність О.Немитця: Аристов А. Ратник чести // Морской сборник. – 1988. – № 10. – С.80–84; Доценко В.Д. Словарь биографический морской. – СПб., 2001. – С.275–276; Корявко В.И. «России нужен флот, который мог бы ставить самостоятельные стратегические задачи в море» // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 3. – С.75; Жуматий В. Морская экспедиционная дивизия // Морской сборник. – 2007. – № 2. – С.71–78.

¹¹ Русские официальные сообщения о войне // Морской сборник. – 1917. – № 5-6. – С.113; там же. – № 8. – С.95, 109; Новая боевая единица нашего флота // Современное слово. – 1917. – 21.06; Официальные сообщения из Ставки // там же. – 25.06; На Черном море // там же. – 28.06; Румынский фронт // там же. – 5.07; На Черном море // там же. – 9.07; Официальные сообщения с фронта // там же. – 12.07; Вести с фронта // там же. – 13.07; За день // Армия и флот свободной России. – 1917. – 22.07/4.08; Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1917. – № 8. – С.157; Васильев Ф.И. Румынский фронт // Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. – М., 1922. – С. 122; Шведе Е. Операции на Черном море в мировую войну в освещении германской официальной истории // Морской сборник. – 1930. – № 20. – С.77–78; Захер Я. Константинополь и проливы // Красный архив. – 1924. – № 6. – С.54–55; его же. К истории русской политики по вопросу о проливах в период между русско-японской и триполитанской войнами // Из далекого и близкого прошлого. – Пг.; М., 1923. – С.300–309; Петров М.А. Указ. соч. – С.197; Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С. 33–34; Шрамченко С.О. На синьому Чорному морі в рр. 1917–19: Уривки зі споминів // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч.3. – С.15; Брусилов А.А. Мои воспоминания. – М., 1963. – С.280; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.529–532, 543–544, 549–550; Ростунов И.И. Русский фронт первой мировой войны. – М., 1976. – С.354, 363; его же. Операции на Восточном фронте // История первой мировой войны: 1914–1918. – Т.2. – С.310, 314; Криницын Ф.С. Военные действия на морских театрах // там же. – С. 390–391; Пития Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910–1918 гг. – М., 1978. – С.67; Хесин С.С. Падение влияния непролетарских партий на флоте в 1917 году // Вопросы истории. – 1980. – № 9. – С.37; Цветков И.Ф. Линкор «Октябрьская революция». – Л., 1983. – С.183–184; Соколов Ю.В. Алексей Алексеевич Брусилов // Вопросы истории. – 1988. – № 11. – С.85; Емец В.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой Мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М., 1999. – С.313–316; Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. – М., 2001. – С.368–369; Первая мировая война на море. –

Минск; М., 2001. – С.518; *Лебедько В.Г.* Вице-адмирал Александр Васильевич Немитц // Гражданская война в России: Черноморский флот. – М., 2002. – С.271–275; *Немитц А.В.* Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям). – С.320–321; Штаб Российского Черноморского флота. – Симферополь, 2002. – С.30; Журналы заседаний Временного правительства. – М., 2004. – Т.3. – С.118; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 416–418, 424; *Мурхед А.* Борьба за Дарданеллы: Решающее сражение между Турцией и Антантой. – М., 2004. – С.12; *Крестьянников В.В.* Офицеры Черноморского флота – Георгиевские кавалеры первой мировой войны // Севастополь, 2007. – № 29. – С.178, 189–190, 197, 201, 208–209. У Севастополі «Воля» гаряче вітала наказ О.Керенського про українізацію балтійського крейсера «Светлана», національні поривання підтримали «Завидный», «Память Меркурия» тощо (пор.: *Юрковский Н.К.* Большевики в борьбе с украинским буржуазным национализмом на Черноморском флоте: 1917–1918 гг. // Революционное движение в русской армии в 1917 году. – М., 1981. – С.229–231; *Олійників О.С.* Сторінки історії українського військово-морського флоту. – Одеса, 2004. – С.102–106; *Усатюк І.Ф.* Черноморський військовий флот часів Центральної Ради // Україна – морська держава. – Одеса, 2001. – С.41–42; Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. – К., 2003. – С.862–863, 878–879).

¹² *Слонимский Л.* Политическое обозрение // Вестник Европы. – 1917. – № 7–8. – С.398; *Владимирова В.* Революция 1917 года (хроника событий). – Л., 1924. – Т. 4. – С.115–133, 377–380; *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.46–51; *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.29, 42; *Вольський С.* Черноморские моряки в период подготовки к установлению Советской власти в Одессе (февраль–октябрь 1917 г.) // Сборник трудов кафедр общественных наук Одесского института инженеров морского флота. – Одесса, 1957. – Вып. 14. – С.37; *Йоффе Г.З.* Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977. – С.77–88; *его же.* «Белое дело». Генерал Корнилов. – М., 1989. – С.112–151; *Боханов А.Н.* Александр Иванович Гучков // Исторические силуэты. – С. 96–97; История России в портретах. – Смоленск; Брянск, 1996. – Т.2. – С.85; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – М., 2003. – С.108–110, 437, 516, 581; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770–1920). – Севастополь, 2003. – С.141; *Лазаревский Б.А.* Начало конца // Бизертинский... – С. 111–117; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.413; *Крестьянников В.В.* Указ. соч. – С.187, 200. Про Б.Лазаревського докл.: *Шрамченко С.* Сотник воєнно-морського судового відомства Б.О.Лазаревський // Табор. – 1936. – Ч.30. – С.40–41; *Ротач П.П.* Літературна Полтавщина // Архіви України. – 1966. – №4. – С.106–107; *його ж.* Лазаревський Борис Олександрович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – Т.3. – С.125; *Чанцев А.В., Никольская Т.Л.* Лазаревський Борис Олександрович // Русские писатели: 1800–1917. – М., 1994. – Т.3. – С.280–282; *Павловец М.Г.* Лазаревський // Літературна енциклопедія російського зарубіжжя (1918–1920). – М., 1997. – Т.1: Писатели русского зарубежья. – С.240–241; *Лобыцын В.В.* Бизертинский « Морской сборник» 1921–1923: Указатель статей. Биографии авторов. – М., 2000. – С.32–33; [*Лобыцын В.В.*] Биографический словарь авторов // Бизертинский... – С.537–538; *Усенко П.Г.* Лазаревський Борис Олександрович // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т.6. – С.23–25. Про Д.Вердеревського ще: Во флоте // Народная армия. – 1917. – 16.03; *Доценко В.Д.* Указ. соч. – С.77.

¹³ *Терещенко С.К.* «Гeben» и «Бреслау». В Черном море // Зарубежный морской сборник. – 1929. – № 7–8. – С.57; *Семин Г.И.* Севастополь. – М., 1955. – С.326; *Гречанюк Н.М., Попов П.И.* Моряки Черноморского флота в борьбе за власть Советов. – Симферополь, 1957. – С.83–84; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.522–523; 528–538, 550, 555–556; *Мельников Р.М.* Крейсер «Очаков». – Л., 1986. – С.242; *Цветков И.Ф.* Указ. соч. – С.184; *его же.* Гвардейский крейсер «Красный Кавказ». – Л., 1990. – С.115; *Сорокин А.И., Краснов В.Н.* Корабли проходят испытания. – Л., 1985. – С.100; *Шрамченко С.* Закон про державну

українську флоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4. – С.32-38; *його ж.* Українська воєнно-морська політика в Криму 1917–1918 рр. // Хроніка-2000. – К., 2000. – Вип. 34. – С.255; *Мироненко О.* Українізація флоту в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.394; *його ж.* Чорноморський флот за доби останнього гетьманату // *там само.* – С.431–432; *Солдатенко І.В.* Проблема Чорноморського флоту в контексті соборності України (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994. – С.70–74; *Иванец [Иванець] А.В.* Кримський вектор політики Української Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. – 1998. – № 3. – С.148; *Апальков Ю.В.* Російський Імператорський флот 1914–1917 гг. // Морская коллекция. – 1998. – № 4. – С.22; *Шерешков О.С.* Неизвестная война на Черном море 1914–1917 гг. – Львов, 1999. – С.29–30; *Лебедево В.Г.* Указ. соч. – С.276; *Немитц А.В.* Указ. соч. – С.322; *Козлов Д.Ю.* Примечания // Бизертинский... – С.93; *Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В.* Примечания // *там само.* – С.291–292; *Алтабаева Е.Б.* Смутное время: Севастополь в 1917–1920 годах. – Севастополь, 2004. – С.57–58; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.416–426; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920. – К., 2006. – Т.1. – С.135, 626; *там само.* – Т.2. – С.613–614; *Гончаренко О.Г.* Указ. соч. – С.130–131. Про М.Остроградського: *Шрамченко С.* Командування Українською Державною флотою в рр. 1918–1920 // Табор. – 1932. – № 18. – С.115; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. – К., 2006. – Т.1. – С.135, 626; *там само.* – Т.2. – С.613–614; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірала. – Львів; Харків, 2007. – С.150 (на жаль, ці автори у переліку суден під його командою не вказали найбільших – «Память Меркурия» та «Евстафий»).

¹⁴ *Тарпан Г.* Червона флоту на Чорнім морі. – Х.; К., 1930. – С.38. Завершено цю книжку знаменними фразами: «Червона флоту на Чорному морі так само потрібна, як потрібне Чорне море Україні та всьому Радянському Союзові. А утворити та підтримати флоту на Чорному морі в такому стані, щоб вона могла виконати завдання в справі оборони морських кордонів, можна тільки з'єднаними зусиллями цілого населення і насамперед, населення України, територія якої має свої власні морські кордони» (*там само.* – С.58–59).

¹⁵ От Военно-Революционного Комитета // Деревенская беднота. – 1917. – 26.10; Рабочим, солдатам и крестьянам! // Рабочий и солдат. – 1917. – 26.10; Декрет о мире, принятый единогласно на заседании Всероссийского Съезда Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов 26 октября 1917 г. // Известия Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов. – 1917. – 27.10; *Платонов А.П.* Указ. соч. – С.72-73; *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.86-87; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. – М., 1957. – С.17–24, 401–408; *Рид Д.* 10 дней, которые потрясли мир. – М., 1957. – С.121; Борьба за советскую власть в Крыму. – Симферополь, 1957. – Т.1. – С.80–81; *Селяничев А.К.* Флот под красным флагом революции. – М., 1983. – С.59–72; *Старцев В.И.* Штурм Зимнего. – Л., 1987. – С.104-129; *Рабинович А.* Большевики приходят к власти: Революция 1917 года в Петрограде. – М., 1989. – С.296–326; *Садуль Ж.* Записки о большевистской революции: 1917–1918. – М., 1990. – С.33–43; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. – С.72–74, 90.

¹⁶ *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.81–82; *Похилевич Д.Л.* Вказ. праця. – С.44; *Королев В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. – Симферополь, 1993. – С.33–34.

¹⁷ Український національно-визвольний рух... – С.877.

¹⁸ *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.50–51; *Дыбенко П.Е.* Из недр царского флота к Великому Октябрю. – М., 1958. – С.165; *Юрковский Н.К.* Большевики... – С.231; *Базанов С.Н.* Последние дни генерал-лейтенанта Н.Н.Духонина в Ставке // Военно-исторический журнал. – 2001. – №11. – С.54; *Сергийчук В.І.* Український Крим. – К., 2001. – С.74. Пор.: *Платонов А.П.*

Октябрьские дни на Черном море (воспоминания участника) // Красный флот. – 1923. – № 10. – С.5; *Савченко Г.П.* Українізація Чорноморського флоту і севастопольський Центрофлот // Українська державність: історія і сучасність. – К., 1993. – С.199; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т.1. – С.382, 398-400, 408, 566; *Литвин С.Х., Лубенець А.В.* Будівництво українського військово-морського флоту у добу Центральної Ради: здобутки та помилки // Военна історія. – 2002. – №2. – С.55; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. – С.88; *Евдокимов С.В.* Воспоминания контр-адмирала // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 8. – С.72; *Широкоград А.Б.* Черноморский флот в трех войнах и трех революциях. – М., 2005. – С.176-182. Про О.Бубнова: *Гончаренко О.Г.* Воспоминания о Царской Ставке: О втором российском издании мемуаров контр-адмирала А.Д.Бубнова «В царской ставке» // *Бубнов А.Д.* В царской ставке. – М., 2008. – С.3-10; От издательства // там же. – С.270; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. – М., 2002. – С.67-68; *Чертонруд С.В.* Указ. соч. – С.59-60.

¹⁹ *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С41-42; 49-50; *Спирин Л.М.* Указ. соч. – С.325; *его же.* Классы и партии в гражданской войне в России. – М., 1968. – С.424-425; *Иванец [Иванець] А.В.* Указ. праця. – С.145; *Крестьянников В.В.* Демократизация Черноморского флота в 1917 году и события 23 февраля 1918 года в Севастополе // Крымский архив. – 2002. – № 8. – С.247; *Строгонов А.А.* Указ. соч. – С.38; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. – С.27, 69-70, 75. Пор.: [*Крестьянников В.В.*] Комментарии к тексту // Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов. – Симферополь, 2007. – С.543, 552, 561, 563. Біографічні відомості про І.Бунакова-Фондаминського (Фундаминського), якому судилась еміграція й загибель в'язнем нацистського концтабору 1942 р.: Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917–1920 гг.). – К., 1963. – С.579; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С.227–229; *Строгонов А.А.* Указ. соч. – С.34; *Янцен В.В.* Об иррациональном в истории: Биографические заметки к переписке С.Л.Франка и Д.И.Чижевского (1932-1937, 1947 гг.) // Русский Берлин: 1920–1945. – М., 2006. – С.338, 348; *Крестьянников В.В.* Севастопольская городская организация партии социалистов-революционеров в 1917 г. // Севастополь: взгляд в прошлое. – Севастополь, 2006. – С.174–175. Про К. Величка див.: *Крестьянников В.В.* Севастопольская... – С.174.

²⁰ Переговоры народных комиссаров с Духониним // Киевская мысль. – 1917. – 10.11; Приказы по флоту и Морскому ведомству // Морской сборник. – 1918. – № 1. – С.3–14; *Федоряченко М.* Корниловские дни в Черноморском флоте // Красная летопись. – 1923. – № 6. – С.–159–161; *Платонов А.П.* Февраль и Октябрь... – С.75–81, 121–124; *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.92–98; Борьба... – С.104–105, 121–124; *Гречанюк Н.М., Попов П.И.* Указ. соч. – С.93–99; *Мордвинов Р.Н.* Курсом «Авроры». – М., 1962. – С.79–81; Моряки в борьбе за власть Советов на Украине... – С.32–33, 577–584; *Кириенко Ю.К.* Красная флотилия. – М., 1965. – С.15–30; *Макаров И.К., Парамонова Г.В.* Музей Краснознаменного Черноморского флота: Путеводитель. – Симферополь, 1973. – С.60–61; *Селяничев А.К.* Указ. соч. – С. 76; Краснознаменный Черноморский флот. – М., 1987. – С.95–96; *Козлов А.И.* Указ. соч. – С.20; *Лобыцын В.В., Стрельбицкий К.Б.* Примечания // Бизертинский... – С.219–220; *Смирнов А.А.* Вожди белого казачества. Атаман Каледин. – СПб., 2003. – С.186–191; *Кенез П.* Красная атака, белое сопротивление. 1917–1918. – М., 2007. – С.64–68.

²¹ Приказы по флоту...; *Рутыч Н.Н.* Указ. соч. – С.368; *Козлов Д.Ю.* «Центр тяжести оперативной работы должен непременно лежать в Морском штабе Его Величества...» // Военно-исторический журнал. – 2005. – №12. – С.38; *Бубнов А.Д.* Указ. соч. – С.253. Біографії Д.Щербачова: *Волков С.В.* Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. – СПб.; М., 2002. – С.648; *Рутыч Н.Н.* Указ. соч. – С.366–370; *Залесский К.А.* Указ. соч. – С.791–762;

Шмаглит Р.Г. Русская эмиграция за полтора столетия. – М., 2005. – С.346; *его же.* Белое движение: 900 биографий крупнейших представителей русского военного зарубежья. – М., 2006. – С.300–301. Див. також: *Валь фон Э.Г.* К истории Белого движения: Деятельность генерал-адъютанта Щербачова. – Таллин, 1935; *Цветков В.Ж.* Сотрудничество военных ведомств Великобритании с Белым движением в России в 1918–1920 годах // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов. – М., 2006. – С.211–215; *Литвин М. Р., Науменко К.С.* Вказ. праця. – С.216–217.

²² Перед захватом ставки // Киевская мысль. – 1917. – 21.11; Захват ставки // *там же*; Подробности убийства Духонина // *там же*. – 24.11; Український фронт // Україна: видання Українського комітету Румунського фронту. – 1917. – Метелик 12. – С.1; *Грушевський М.С.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1918. – С.24–25; *його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.151–152; Українська Центральна... – С.465–472, 479–480, 498, 500–502, 567, 573–575; *Базанов С.Н.* Указ. соч. – С.57–59; *Уорт Р.* Антанта и русская революция: 1917–1918. – М., 2006. – С.199–200; *Бубнов А.Д.* Указ. соч. – С.251–255. Пор.: *Виноградов В.Н.* Румыния в годы первой мировой войны. – М., 1969. – С.240; *Истрати Е.Н.* Большевики Румынского фронта в борьбе против империалистической войны // Революционное движение... – С.118.

²³ Перемирие // Южная мысль. – 1917. – 6.12; *Гофман М.* Война упущенных возможностей. – М.; Л., 1925. – С.161; *его же.* Записки и дневники: 1914–1918. – Л., [Б.г.] – С.113–117; *Майоров С.М.* Борьба Советской России за выход из империалистической войны. – М., 1959. – С.119; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.550, 557; Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. – январь 1918 г.). – Кишинев, 1967. – С.242–243; *Биковський Л.* На Кавказько-Турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. – Вінніпег; Денвер, 1968. – С.113–120; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – М., 1968. – С.75–80; *Ростунов И.И.* Русский фронт... – С.378–379; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.427–428.